

ШЛЯХИ ПЕРЕХОДУ ВІД ІРРЕАЛЬНОСТІ ДО РЕАЛЬНОСТІ В СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

У статті проаналізовано способи перетворення потенційної ситуації в дійсну. Доведено, що синтаксичні конструкції з модальним значенням можливості маркують специфічну значеннєву сферу модальності – перехід від ірреальності до реальності.

Ключові слова: можлива ситуація, дійсна ситуація, потенційна ситуація, синтаксичні конструкції з модальним значенням можливості.

Усебічне вивчення семантичної організації синтаксичних одиниць посідає чільне місце в новітній мовознавчій парадигмі. Ґрунтовний аналіз категорії модальності речення не лише сприяє упорядкуванню теоретичних знань про структуру цієї синтаксичної одиниці, але й допомагає унаочнити процеси взаємодії мови та мислення, змісту й форми в процесі комунікації.

Модальні значення можливості й необхідності вказують насамперед на спосіб існування ситуацій в дійсності, а отже – разом із пропозицією формують семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення, накладаючи відбиток і на його формально-граматичну структуру.

Окремі аспекти дослідження модального значення можливості в лінгвоукраїністиці знаходимо в працях К. Виноградової та Г. Ситар, В. Шинкарука [1; 4]. До опису необхідності як характеристики реченнєвої модальності зверталися В. Рогожа, Т. Телецька, В. Шинкарук [2; 3; 4]. Між тим, до сьогодні українське мовознавство не має праць узагальнювального характеру, які б пропонували ґрунтовний аналіз семантичних і структурних особливостей речень із вказаними модальними значеннями.

Незважаючи на граматичне оформлення конструкцій з модальним значенням потенційної можливості, на логічно-змістовому рівні організації такі одиниці завжди є складними утвореннями, оскільки містять указівку, щонайменше, на дві ситуації – реальну та можливу, таким чином протиставляючи актуальний і потенційний стан справ. Виникнення і процес реалізації конкретної можливості зумовлені дією різноманітних факторів. З огляду на положення про неоднорідність характеру джерела можливості, тобто того, завдяки чому дія уможливорюється реалізація дії, – чинники суб'єктивного чи об'єктивного характеру.

Мета статті – вважаємо необхідним розглянути й механізми реалізації потенційної ситуації, умови її переміщення з площини можливого у сферу реального.

Як свідчить ілюстративний матеріал, найчастотнішими в українській мові виступають конструкції з модальним значенням можливості, що маркують реалізацію потенційної ситуації унаслідок розвитку певних рис, властивостей учасників дійсної ситуації, які на даний момент не є активно вираженими. Перетворення можливого в дійсне може відбуватися завдяки:

а) актуалізації психічних та психологічних особливостей учасників ситуації, напр.: *Наш колектив вважає, що доноси принижують людину. І що з донощика, хай навіть малолітнього, може згодом вирости хіба що шкурник, підлиза й малодух, а не вірний товариш, мужній громадянин* (Олесь Гончар) – негативний потенціал дитини може розвиватися з віком; *Вона хоче, щоб її хтось почув, зрозумів, що далі так не можна, – я її чую, розумію, але що ж я можу вдіяти?* (Ліна Костенко) – здатність співчувати може не принести допомоги; *То зайди з городу до комірчини, бо псяра може накинутися* (Роман Андріяшик) – собака в будь-який момент може піддатися інстинкту захищати територію;

б) наявності в суб'єкта дії окремих фізичних рис, напр.: *Це був наче той сірник, від якого може початися пожежа в цілому лісі* (Оксана Іваненко) – сірник може стати джерелом пожежі; *І мимоволі спало на думку: якщо ці загартовані солдати німецького рейху, що пройшли з боями шлях до Сталінграда, а потім з таким героїзмом стримували натиск ворога, відступаючи п'ядь за п'яддю з боями назад, якщо вони зараз майже біжать панічне, покинувши позиції, то що ж тут може зробити оця зелена молодь, напіввимуштрувана й напівозброєна?!* (Іван Багрянний) – недосвідченість може стати джерелом поразки молодих військових;

в) розвиткові прихованих резервів, напр.: *Він сам не дав туди жодного папірця, а вона тим часом набрякає, його доля десь оформляється окремо й неблаганно, зосереджуючи он в тих зелених палітурках чорні хмари, з яких нагло може вдарити грім, та й який грім!..* (Іван Багрянний) – зібраний компромат може з часом обернутися проти людини; *На камені гроші не родяться, це правда... Хоч камінь може давати зиск...* (Роман Андріяшик) – будь-який матеріал можна вдало і з користю використати.

Реалізація можливої ситуації може відбуватися і шляхом поступової трансформації, коли результат завершення дійсної ситуації є підґрунтям для розвитку можливої, напр.: *А в наших родичів свояк був коваль; він придумав ще один гвинт зверху в замку: крізь цей гвинт нарізка в ключі спершу повинна пройти, а тоді вже можна дістатися ключем до замка* (Василь Барка) – якщо нарізка в ключі пройшла крізь гвинт, то можна ключем відкривати замок; *Юхим був задоволений своєю роботою: по-перше, за неї не писали трудовні, за які можна щось одержати чи й не одержати восени, а щомісяця видавали гроші на руки...* (Євген Гуцало) – якщо є зароблені трудовні, то за них можна щось одержати; *«По ордерові», правда, у них більше ні в кого не було, але не було й певності, що після всього тут можна й далі так безпечно гуляти та точити теревені* (Іван Багряний) – після того, як відбулися арешти, можна гуляти. У таких конструкціях послідовність ситуацій часто маркується за допомогою обставин часу на зразок *тоді, потім, після чого-небудь* тощо.

Часто сам факт завершення перебігу реальної ситуації створює передумови для реалізації можливої. Зазвичай семантичним ядром потенційної ситуації у таких реченнях стають дієслівні предикати зі значенням завершення дії, як-от: *закінчити(ся), зупинити(ся), вичерпати(ся), урватися* тощо, напр.: *З жахом відчував, що це світло може закінчитися для нього вічною тьмою* (Іван Багряний); *Дівчина якусь мить стояла за ворітьми лікарні, мовби не вірила, що цей світ зостався незмінним, незважаючи на те, що вона щойно бачила в лікарні, незважаючи на те, що людське життя зараз перебувало на межі між життям і смертю, і ця невидна межа була тонесенька, нетривка, щохвилини могла обірватися – і тоді...* (Євген Гуцало); *Та Максим гнав геть саму думку про те, що може настати мить, коли сила його волі вичерпається остаточно чи коли її сталева пружина лусне геть від перенапруги й тоді він ляже лицем у сніг, спаралізований...* (Іван Багряний).

Як спосіб здійснення потенційної ситуації можна розглядати і зміну певних характеристик дійсної ситуації. Це може бути:

а) зростання інтенсивності дії, що спричинює її якісні зміни, напр.: *В голосі його друга відчувається **здавлене ридання**, що ось-ось може прорватися непоправно й безнадійно зливою сліз – чоловічих сліз, риданням людини, що зривається в чорне провалля...* (Іван Багряний); *Люди загойдалися в непроглядній імлі, стискаючись душою, збираючись у маленькі клубочки нервів із такою силою напруги, що, здавалось, могли нагло вибухнути* (Іван Багряний);

б) зміна її локальних характеристик, напр.: *А найтрудніше – це те, що заповлювати бенгальського тигра можна тільки в Бенгалії, а туди дуже далеко їхати* (Остап Вишня); *З тим, значить, вантажитесь у вагон, і їдете на північ: можна в Архангельський край, можна й у Вологодську або Кіровську область* (Остап Вишня);

в) залучення до ситуації нових учасників, напр.: *Думаю, що з монологів та записки можна досить точно реставрувати хід Іванових думок* (Володимир Дрозд) – якщо хтось візьметься за справу, то зможе реставрувати...; *Вони злодійкувато намагалися на свою руку якось полагодити цей свій «злочин», виявляючи зразок «революційної пильності», але Андрій знав, що вони лише заради нього пускають туману, до начальства ж вони про цей випадок не донесуть, бо це може коштувати голови декому з них, що до того допустилися* (Іван Багряний) – керівництво може покарати підлеглих.

Перетворення потенційної ситуації на актуальну можливе також завдяки реалізації інтенцій учасників дійсної ситуації, напр.: *«Кожної хвилини вони можуть обстріляти цей берег!» – алярмувала думка, а друга відповідала апатично-глузливо: «Ну й чорт з ними, з дурнями!»* (Іван Багряний) – можуть обстріляти, якщо захочуть; *І Костик уже не сперечався, – навпаки, зрадів такій команді. Приголомшений пригодою й несподіваним щастям визволення, він аж тремтів від бажання кинутися звідси чимдуж до лісу, боячись, що сержант може похопитися й повернути їх* (Іван Багряний) – сержант може змінити рішення за бажання. Часто інтенції учасників ситуації поєднуються з умовами відповідності дії певним нормам, законам, правилам, напр.: *Лідія Віталіївна обіщалась допомагати. Казала, що можна буде й стипендію добути* (Степан Васильченко) – бажання допомогти в отриманні стипендії і наявність підстав для її отримання; *Пішли шукати якусь уцілілу ще частину, до якої можна би пристати та й битися до останку* (Іван Багряний) – бажання приєднатися до військової частини і наявність дозволу для цього; або інтелектуальним і творчим потенціалом учасників ситуації, напр.: *Бо в старших так: бачить листок і каже – листок. І не знає, що той листок може бути чим завгодно: на воді – човном, у повітрі – птахом, а на грудях – орденом...* (Віктор Близнець) – бажання і здатність уявити; *Загатний може дозволити собі чесність та принциповість* (Володимир Дрозд) – бажання і усвідомлення необхідності.

Цій групі речень з модальним значенням можливості протистоять конструкції, реалізація потенційної ситуації у яких зумовлюється втратою контролю учасника ситуації над її перебігом. Найчастіше маркерами таких конструкцій виступають поєднання *може* з дієсловом на позначен-

ня психічного стану людини, напр.: *Пам'ятав, що третій день перебуваюся на сливах, що ледве вистачило волі піти від Марійки і не згризти останнього сухаря, який лежав на її столику, що, отже, може повертисся що завгодно* (Роман Андріяшик); *«Серед цих старезних мурів лиш дивак може втратити рівновагу» – кажу я* (Роман Андріяшик); *Знав, що його черга теж от прийде, але занадто до серця того не брав, лише стискав щелепи: аби лише не подолав його той «ізмор», та безконечність, яка може й найсильніших увігнати в відчай та розпач* (Іван Багрянний); *Тут можна здуріти з одчаю* (Іван Багрянний).

Реалізація можливої ситуації може відбуватися і внаслідок випадковості, тобто не мати передумов у дійсному стані справ, що їй передує, не бути детермінованою бажаннями чи намірами її учасників, а виступати однією з альтернатив розвитку, вибір якої зумовлюють збіг різноманітних факторів, напр.: *На величезній нашій території сила різного звіра може трапитись – від ніжної перепілочки до страшного бурого ведмеда чи уссурійського тигра* (Остап Вишня); *І хоч далеко він, і служба така, що все може статись, і переживання постійні для матері, зате коли озветься ось, як сьогодні, то це щоразу для неї свято* (Олесь Гончар); *Але і в смітті може бути перлове зерно* (Іван Багрянний).

Отже, синтаксичні конструкції з модальним значенням можливості маркують специфічну значеннєву сферу модальності – перехід від ірреальності до реальності. Процес трансформації потенційності в актуальність може відбуватися різними способами: через актуалізацію окремих характеристик учасників ситуації; шляхом розвитку реальної ситуації через зміну умов її розгортання чи її завершення; унаслідок реалізації намірів учасників дійсної ситуації чи, навпаки, втрати контролю над розвитком подій; завдяки випадковому збігу обставин.

Список використаних джерел

1. Виноградова К. Типологія моделей модальних модифікацій речень в українській і російській мовах. Стаття 1 : Експліцитні моделі / К. Виноградова, Г. Ситар // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / [укл. та наук. ред. А. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – Вип. 18. – С. 61–70.
2. Рогожа В. Г. Засоби вираження вольової модальності в текстах кодексів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Г. Рогожа. – Київ, 2005. – 16 с.
3. Телецька Т. В. Предметна модальність і модальність вірогідності у мові та мовленні (на матеріалі української, російської, французької та англійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Т. В. Телецька. – Одеса, 2005. – 20 с.
4. Шинкарук В. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія / В. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.
5. Boyd J. The semantics of modal verbs / J. Boyd, G. P. Thorne // Journal of linguistics. – 1969. – Vol. 5. – № 1. – P. 67–74.
6. Butler C. S. Politeness and the semantics of modalised directives in English / C. S. Butler // Linguistic in a systematic perspective. – 1988. – Vol. 39. – P. 119–154.
7. Davies E. C. On the semantics of syntax : Mood and condition in English / E.C.Davies. – London : Croom Helm, 1975. – 205 p.

Summary. The article analyzed the ways to transform potential situation into actual. Proved that the syntactic structure with modal value of opportunities mark specific semantic sphere of modality – the transition from unreality to reality.

Key words: possible situation, actual situation, potential situation, syntactic constructions with modal value opportunitie.

Отримано: 16.10.2012 р.